

ТАЙНСТВОТО В ПРОИЗХОДА НА КАПИТАЛИЗМА

Проф. д-р Георги Димитров
Софийски университет „Св. Климент Охридски”

“Структурният модел, а не отделната чудотворна промяна, е това, което довежда до големия резултат.”

Е. Джоунс

Резюме: Разработката обяснява генезиса на капитализма по принципно различен начин от този на социологическата класика. Новоевропейската трансконтинентална търговия се разглежда като механизъм, като социалноструктурен процес от надличностен порядък, действащ системно в продължение на повече от три века и пораждащ капитализма като свой продукт. Пазарът, подпомогнат от калвинизацията на християнството, се приема не само като историческото, но и като *“логическото начало” на модерния тип общества.*

Ключови думи: капитализъм, пазар, генезис на капитализма, Маркс, Вебер, Зомбарт.

THE MYSTERY IN THE ORIGIN OF CAPITALISM

Prof. Georgi Dimitrov, Ph.D.
Sofia University „St. Kliment Ohridski”

„It is the structural model, and not an isolated wonder-working change, that leads to a great outcome”.

E. Jones

Abstract: The paper explains the genesis of capitalism in a principally different way from that of sociological classics. The new European trans-continental trade is viewed as a mechanism, as a social-structural process of supra-personal order, operating systematically in the course of over three centuries and giving rise to capitalism as its own product. Market aided by Calvinisation of Christianity is accepted not only as a historical but also as *„a logical beginning” of the modern type of societies.*

Keywords: capitalism, market, genesis of capitalism, Marx, Weber, Sombart.

1. Увод

Към днешна дата капитализмът има зад гърба си повече от 4-вековна история и няма съмнение, че той е глобален феномен поне от един век. Неговата световнопреобразуваща роля е неопровержима и даде основания на големия американски социолог Питър Бъргър в края на миналия век да публикува книга със заглавието „Капиталистическата революция”. Още в увода на своето социологическо изследване авторът признава, че към онзи момент няма даже що-годе приемлива теория за това, какво е капитализъм, а и неговото начинание няма претенцията да

прави подобна теория. То е конструирано като набор от 50 твърдения за „капитализма като икономическа култура“, без каквато и да е амбиция за изчерпателност или неопровержимост. Нещата не са се променили и към сегашния момент, още повече, че след рухването на „лагера на социализма“ няколко години по-късно капитализмът, загубвайки основния си конкурент, започва да се приема сякаш като нещо естествено и безвъпросно, незаслужаващо изследователски интерес.

Може и да е така, стига обаче да не направим опит да го градим в съответното национално общество, каквото сякаш беше очакването в пост-комунистическите страни през годините на „Прехода“. Защото стана ясно, че не иде реч само за частна собственост върху средствата за производство – нея я има във всички посткомунистически общества, но характерът на социо-икономическото развитие във всеки национален случай е толкова различен, че ще сме принудени да признаем или че нещата не опират до капитализма, или че самия него май го няма в някои случаи, въпреки конституционната гаранция на частната собственост върху средствата за производство. Как точно работи „капиталистическата култура“ продължава да е твърде неясно, въпреки инструктивния потенциал, съдържащ се в социологическото изследване на Бъргър. Да не говорим за световната икономическа криза от 2008 г. насам, която даже оживи увяхналият интерес към Марксовото идейно наследство, както и за гръмоносните облаци над икономическото бъдеще на Европейския съюз заради проблемите на изправената пред фалит Гърция, но и на останалите страни от PIGS.

От една страна, няма никакво съмнение, че светът от втората половина на XX век се намира в съвършено ново качествено състояние, да го наречем след Мануел Кастелс „Мрежово общество“ (Кастелс 2004). Тази фундаментална промяна в тъканта и строежа на обществения живот, на която обръща внимание още Норберт Елиас в базисното си произведение „Що е социология“ (Елиас 1999), действително е основание да преосмислим всички изходни категории и навици на мисленето, върху които е стъпила социологическата традиция. Но нищо в този нов мрежови строеж на социалния живот не отменя нито на микрон факта, че мрежовизацията в икономиката, политиката, културата, комуникациите и даже в международните отношения се надграждат над фундамента на капитализма. А какво представлява той, продължава да е неясно.

Част от тази неяснота се дължи на *същностния историзъм на този феномен* и върху него акцентират и Маркс, и Бъргър, и Уолърстийн¹. С други думи, във всеки

¹ Да припомним базисното твърдение: „Историята не е съществувала винаги; историята като световна история – резултат.“ (Маркс 1978: 43) и вчастност пояснението „всички общества са сами исторически станали, капиталистическото общество е единственото само себе си снемашо“.

Важна е бележката за историческата промяна на капитализма у Бъргър: „Все пак въпреки многото трудности на периодизацията и причинното обяснение има удивително съгласие сред водещите историци на капитализма (особено след знаменитата работа на Вернер Зомбарт по проблема, публикувана през 1902 година) за определени характеристики на тази история (съгласието е още по-удивително през призмата на яростните идеологически различия сред въпросните историци). Сред тези общоустановени черти са следните: разширяващите се пазарни икономики на средновековна Европа с различни специфични институционални допълнения (такива като развитието на европейските градове, търговски къщи и гилдии) бяха основата, върху която капитализмът се разви по-късно. В определен момент през късното средновековие икономическият център на Европа се премести от Средиземноморското крайбрежие към Северна Европа, изместване, което се стабилизира по-нататък в ранния модерен период с неговия първи център в Холандия и втори (решаващ) – в Англия. Модерният капитализъм се установи категорично между XVI и XVIII век. Но решителният скок напред дойде с осемнадесети век първо в Англия – със съединяването на капиталистическата икономика с огромната технологическа мощ, освободена от индустриалната революция. Модерната световна капиталистическа система се установи през деветнадесети век и се затвърди през двайсети век.“ (Бъргър 1998: 21).

един от моментите на съществуването си капитализмът е съществено различен, както от състоянието, което е бил преди това, така и от онова, което ще стане в следващия момент. Оттук и огромната опасност да припишем неговата същност на нещо, което е само моментно явление, частична характеристика на феномена. Точно това се е случило, примерно на Маркс, който е смятал, че познатият му по негово време капитализъм е вече изявил същността си, че даже и изчерпал възможностите за развитие – в средата на XIX-ти век.

Оттук и опитите за разбиране на този изключително съществен за съдбата на човечеството феномен, които се стремят да схванат същината му чрез разглеждане *процеса на неговото разгръщане*. Само че за да разберем един процес, би следвало да знаем със сигурност къде е неговото начало. Точно това обаче към днешна дата никой не знае. Въпреки десетилетията на упорити изследователски усилия на историци, икономисти, социолози, политически учени, стопански историци и кой ли още не, към днешна дата е сигурно само едно – през XIII, XIV и XV век в Европа, или където и да е по света, модерният капитализъм не съществува, а през XVIII век поне в Европа неговото наличие е несъмнено. Никой обаче не знае къде, кога и точно как възниква *този уникален цивилизационен феномен*.

Настоящият текст предлага отговор на тази загадка и то по начин, който едновременно обяснява и спецификата на генезиса на капитализма като социален процес, но и неговата досегашна неразгаданост тъкмо като следствие от уникалната особеност в неговото възникване.

2. Същина на проблема и концептуално-методологически дефицити в класическите решения

2.1. Интелектуалното предизвикателство в проблема за генезиса на капитализма

Нека да го кажа направо – за мнозина изследователи този проблем просто не съществува. За тях е достатъчно, че свеждат капитализма до едно просто определение, например фабрично производство, а оттам нататък нещата са повече от прости – първо свеждаме самото фабрично производство до един негов елемент (било то машината или манифактурна организация на производството) и второ, просто намираме къде в Европа е била първата фабрика... И едва след това с ужас установяваме, че изобщо не можем да посочим коя е първата машина, защото през всички векове и в повечето познати ни цивилизации е имало технически хитри механизми, но не и капитализъм.

Това е относително коректно историографско резюме на историческия път в развитието на капитализма в пространството и времето. Ако за момент се абстрахираме от пълната липса на каквото и да е обяснение за особения движещ механизъм на качествената трансформация, която би следвало да го е породила, ще забележим изключително важното твърдение, че същността на капитализма е била оформена векове преди да се свърже той по-късно с мощта на индустриалната революция и, следователно, капитализмът е нещо качествено различно от индустриализъм (макар последният да разкрива същинския му потенциал).

„Това, което ми изглеждаше неотложно, една задача, на която в известен смисъл цялата ми работа напоследък бе посветена, да се види капитализмът като историческа система чрез цялото на неговата история и конкретността на уникалната му реалност. Поради това си поставих задачата да опиша тази реалност, да открия това, което е непрекъснато променящо се и което не се е променило изобщо (така щото да е възможно да подведем цялата реалност под едно общо име).

Аз вярвам, както и мнозина други, че тази реалност образува интегрирана цялост”. (Wallerstein, 2003: 7-8)

Или, примерно, сблъскваме се с крайно неприятния факт, че италианците са познавали и ползвали манифактурата, както и понятието „капитал”, още през XIII век, но Италия става капиталистическа страна много късно - чак през XIX век. С други думи манифактурното производство е „проспало” около 4-5 века, без да породи никакви последици. Следователно, ако сме склонни да мислим, ще трябва да признаем, че не то произвежда капитализма...

Ще подчертая, че за мнозина изследователи изобщо няма и да стане ясно, че има проблем, защото за тях самият капитализъм е универсален феномен – където има хора, там има и капитализъм. Не се шегувам. Достатъчно е да прочетете работата на Рандъл Колинс, който бе президент на американската социологическа асоциация през 2010 (и, предполага се, не само влиятелен, но и грамотен социолог), и ще видите, че за него капитализмът е действително трансисторическа константа – само че „родовият капитализъм е инвестиране в роднини” (Collins 1990: 116), а вместо собственост върху средствата за производство са имали ... „сексуална собственост”. Разбира се, тук не става дума за индивидуална глупост, а за стандартите на методологическа култура на социалния учен и този въпрос е далече отвъд индивидуалните интелектуални възможности.

Нека поясня.

Западно-европейската модерност, започнала да набира скорост в Европа през XVI век и придобила класическия си вид пак там в средата на XIX век, не е просто „малко по-различно общество”, което обаче в същностните си характеристики е еднопорядково с останалите познати ни общества – били те робовладелските в античността, феодализмите в европейското средновековие или в далекоизточните империи, или общества на ацтеки, май, индийци, кхмери и пр. Тъкмо обратното – модерността е *уникален* човешки свят, характеризиращ се с твърде специфична социална структура, механизми за регулация, ценностна система, начини на светореагиране и т.н. и като резултат – способност за експоненциално развитие. Макар най-важната особеност на този човешки свят, решително разграничаваща го от всички съществували преди или паралелно с него социални светове, да е неговата иманентна вътрешна динамика, то всъщност разликите се откриват във всяко едно от измеренията на човешкия живот. Дори онова, което уж изглежда еднакво, например, демокрацията, както е известно още от Б. Констан насам (Констан 1992), включва *несъизмерими*, категориално противоположни феномени, подвеждащи ни да ги мислим чрез единични черти на сходство единствено поради еднаквостта на думата, с която ги означаваме (Димитров 2011). Повтарям, докато всички други общества познават промяната като нещо случайно, периферно и, твърде често, произтичащо от външни въздействия, само *модерното общество не може да съществува, без да се развива*. Оттук и ключовият въпрос – дали капитализмът, който има в основата си особен начин на икономически живот, особен начин на производство, е единственият или централният от двигателите на постоянстващото развитие или е един важен, но само елемент от цялостния многокомпонентен механизъм за ескалираща социална промяна.

Тъкмо тук е интелектуалното предизвикателство пред социалните науки – да обяснят как е възможно социалното развитие, не просто социалната промяна, а *качественият преход* от едно състояние в противоположното му. Метафорично казано, как от „мрака става светлина”, от „минуса става плюс”. Това е проблемът за качествения скок, а не за любимите дъвки на инфантилната социална наука, някаква уж универсална „социална промяна” – „бавно и полека”, намиране на точка на преобръщане („*tipping point*”), комплекс от фактори и пр.

Едва ли ще изненадаме образования социален учен с твърдението, че за класиците на социологията именно уникалният исторически характер на социалния

живот, особеното в неговата историческа форма, е онова, което *ученият трябва обясни*, а не просто да посочи. Нека видим какво казват „в прав текст” като познавателна задача за социалните науки двама – толкова различни като култура и ценностна ориентация, но пък безспорни – титани на мисълта.

Да започнем, по реда на историческата им изява, с Маркс:

„И така, когато става дума за производството, винаги се говори за производството на определено стъпало на обществено развитие – за производството на обществени индивиди. Ето защо би могло да изглежда, че за да говорим изобщо за производство, трябва или да проследим историческия процес на развитие в неговите различни фази, или отначало да заявим, че имаме работа с определена историческа епоха, например със съвременното буржоазно производство, което е нашата същинска тема... [Някои] определения ще бъдат общи както за най-съвременната, така и за най-старата епоха. Без тях всяко производство ще бъде немислимо, обаче щом най-развитите езици имат общи закони и определения с най-неразвитите, тъкмо онова, което представлява тяхното развитие, трябва да е разликата от това всеобщо и общо; тъкмо определенията, които важат за производството изобщо, трябва да бъдат отделени, та покрай единството – което произтича вече от това, че субектът, човечеството и обектът, природата, са едни и същи – да не забравяме същественото различие.” (Маркс 1978: 18-19.)

„Да резюмираме: има общи за всички стъпала на производството определения, които от мисълта биват фиксирани като общи; обаче така наречените *общии условия* на всяко производство не са нищо освен тези абстрактни моменти, чрез които не се разбира нито едно действително историческо стъпало на производството.” (Маркс 1978: 22.)

Както се вижда, Маркс изрично подчертава съществеността на *исторически особеното*, в противовес на общото, защото за изследователя предизвикателството е тъкмо това „същественото различие”, дължащо се на исторически *специфичната структура* на обществения живот. Тъкмо поради това той повече от четиридесет пъти, само в рамките на този фрагмент от ръкописите 1857-1858 г., озаглавен „Увод”, подчертава, че трябва да се изследват *формите* на социалните процеси.

Нека видим и многократно изтъквания от Вебер акцент:

„Всяко дете на модерния европейски културен свят ще разглежда универсално-историческите проблеми, задавайки си основателно и неизбежно следния въпрос: какво стечение на обстоятелства е довело до ситуацията тъкмо на Запад и само там да възникнат културни явления, които – както поне ни се иска да си представяме – сочат посока на развитие от универсална значимост и валидност?

Само на Запад днес съществува „наука” на такъв стадий на развитие, който днес признаваме за „валиден”....

.... Рационалната химия отсъства във всички културни области, с изключение на Запада. ...

Но всички азиатски учения за държавата изобщо са лишени от систематика, подобна на Аристотеловата, и от рационални понятия. Въпреки някои наченки (школата на мимамеа*), въпреки всеобхватните кодификации, особено в Предна Азия, и въпреки всички индийски и други сборници по обичайно право навсякъде по света отсъстват строго юридическите схеми и мисловни форми на римското и на установеното в неговите коловози западно право, които да позволят възникването на рационално учение за правото. Освен това образуване като каноничното право познава само Западът.

Подобно е положението и в изкуството.... При други народи музикалният слух вероятно е бил по-изтънчен, отколкото днес при нас, във всеки случай е бил не по-

малко развит. ...Но рационална хармонична музика – както контрапунктът, така и акордовата хармония, - формирането на тоновия материал на основата на три трезвучия с хармонична терца, нашата хармонично тълкувана от времето на Ренесанса насам не на дистанционен принцип, а в рационална форма хроматика и енхармоника, нашият оркестър със струнния квартет като негово ядро и с организацията на ансамбъла от духови инструменти, генералбасът, нашето нотно писмо (благодарение на което става възможно композирането и заучаването на модерните тонални творби, т.е. изобщо трайното им съществуване), нашите сонати, симфонии, опери – макар в различни музикални системи да са били налице програмната музика, звукописът, тоновата алтерация и хроматиката като изразни форми – и като тяхно средство всички наши основни инструменти: органът, пианото, цигулката; всичко това го има само на Запад.

...Но литература, *предназначена само* за печатане и събудена за живот *само* чрез печатарската машина — *преди* всичко „пресата” и „списанията”, – възниква единствено на Запад. Всевъзможни висши училища, включително и такива, които външно наподобяват нашите университети или академии, е имало и другаде (познават ги в Китай и в ислямските страни). Но рационалното и систематично, специализирано производство на наука, основаващо се на *експерти* в близък до днешния, императивен по своята културна валидност смисъл, съществува само на Запад. Това важи особено за специализирания *чиновник*, стожерът на модерната държава и на модерното стопанство на Запад. Съществуват негови далечни подобия, които обаче никъде нямат такова значение за социалния ред, както на Запад. ...Но абсолютно неизбежната прикованост на цялото ни съществуване, на политическите, техническите и стопанските условия на живот към корпуса на специализирана *организация* от чиновници; технически, търговски и преди всичко *юридически* квалифицираният държавен чиновник като носител на най-важните всекидневни функции на социален живот – всичко това е непознато за която и да било страна или епоха в смисъла, в който го познава модерният Запад. *Съсловната* организация на политическите и социалните обединения е широко разпространено явление. Но съсловната държава „*gex et regnum*” в западен смисъл познава само Западът. А парламенти с периодично избирани „народни представители”, с управление на демагози и на партийни лидери в качеството им на отговорни пред парламента „министри”, всичко това е по рождение единствено на Запада – макар навсякъде по света, естествено, да е имало „партии” в смисъла на организации за завладяване на политическата власт или за оказване на влияние върху нея. „Държавата” изобщо, в смисъла на политическа *институция* {*Anstali*) с рационално изградена „конституция”, с рационално кодифицирано право и с управление на *специализирани* чиновници, което е ориентирано към рационално предписани правила – „законите”, – в тази съществена за нея комбинация от решаващи характеристики, въпреки всички други наченки по света, е позната само на Запада.

Така стоят нещата и с най-съдбоносната сила в нашия модерен живот: *капитализмът*.

Сам по себе си „подтикът към придобиване”, „стремежът към печалба”, към парична печалба, към възможно най-голяма парична печалба, няма нищо общо с капитализма. Такъв стремеж е имало и има у келнери, лекари, кочияши, артисти, кокотки, подкупни чиновници, войници, разбойници, кръстоносци, комарджии, просяци, бихме могли да кажем, че той е присъщ на „*all sorts and conditions of men*”*, на всички епохи и на всички страни по земята, където е налице обективна възможност за съществуването му.

Западът обаче поражда капитализъм с особено значение и в такива определящи това значение негови разновидности, форми и направления, каквито не са възникнали

никъде другаде.... В *модерната епоха* обаче Западът познава и един съвършено различен капитализъм, който не се заражда никъде другаде на земята: рационално-капиталистическата организация на (формално) *свободния труд*.

Следователно от гледна точка на една универсална история на културата за нас в икономически смисъл централният проблем не е повсеместно развиващата се като такава и различаваща се на места само по форма капиталистическа дейност... Важният за нас въпрос е по-скоро възникването на методичния бюргерски капитализъм (*bürgerlicher Betriebskapitalismus*) с неговата рационална организация на *свободния труд*.

...Защото във всички посочени случаи очевидно става дума за един специфично формиран „рационализъм” на западната култура.

...Така че отново става дума преди всичко за следното: да се разпознае специфичното своеобразие на западния – и в тези рамки на модерния западен рационализъм и да бъде обяснено неговото възникване.” (Вебер 2004: 6-18.)

В този пространен цитат преднамерено се опитам да минимализирам присъствието на ерудитската детайлност, с която Вебер на дузина страници скрупулъзно характеризира уникалното своеобразие на всеки един от аспектите на западноевропейската модерност като проява на „духа на капитализма” (формалната, калкулиращата рационалност). Пропуснах това описание, за да открия постоянстващия акцент на неговото послание – познавателна приоритетност на *обяснението за възникването на уникалното различие*.

Защото точно тук е същинското интелектуално предизвикателство. По своята същност в европейския феодализъм няма кой знае каква особеност – това е свят, в чиято основа е отнесеността на живота към трансцендентното, а стопанският живот е смислово маргинален и сведен до господство на натуралното стопанство. Огромното предизвикателство е да се обясни как от този свят възниква неговата противоположност – европейската модерност, в която цялостният обществен живот е основан и центриран около начина на производство и, съответно, религиозните въпроси се превръщат в маловажен аспект на личното самосъзнание на гражданите, които могат свободно да избират вероизповеданието си или възможността да са атеисти.

Познавателната задача е особено сложна, защото *трябва да се обясни как е възникнал един уникален човешки свят от неговата противоположност, в рамките на която няма никакви уникални предпоставки*.

Тъкмо поради това *генезисът на капитализма си остава тайнство и до ден днешен*, включително за учебниците по икономика.

2.2. Къде е проблемът в достъпните досега решения?

Като твърдя, че проблемът за произхода на капитализма досега няма убедително решение – поне в познатата ми литература – не казвам, че няма изобщо никакви решения. Решения има, но нямаме основания да ги приемем за удовлетворителни. Нека видим къде са проблемите поне при най-важните от класическите варианти.

2.2.1. Проблемът при Маркс

Близко е до ума, че за Маркс, като исторически материалист, отговорът на въпроса за генезиса на капитализма ще се сведе то търсене на исторически процес, който да създаде фактическата наличност на логическите елементи на „формулата” на капиталистическия начин на производство. На този ключов въпрос той е посветил

цялата прословута глава 24-та на първия том на „Капитала“ със симптоматичното заглавие „Тъй нареченото първоначално натрупване на капитала“ и с още по-многозначителното начало „Тайната на първоначалното натрупване“.

Работата се свежда до това, че след като, в зрял вид, капиталистическият начин на производство се свежда до господството на „мъртвия труд“ под формата на частна собственост върху средствата за производство над „живия труд“, т.е. работната сила, която трябва да се продаде като стока, за да се реализира в производствения процес, то цялото питане изглежда така – откъде се взе „работна сила в свободна форма“, която няма друг шанс за съществуване освен като се продава, а от друга страна, откъде се взе частната собственост върху средствата за производство (Маркс 1975: 724-726).

Според Маркс това е станало във Великобритания „в най-чист вид“. По същество иде реч за процеса на т.нар. заграждения на земята за целите на търговски ориентираното овцевъдство (за нуждите печалбите от което „овцете изляли хората“). И разбира се, понеже за основоположника на марксизма насилието е нормалният начин да се прави история², историята на експроприирането на свободните селски производители “е записана с потоци от кръв и огън в летописите на човечеството” (Маркс 1975: 726).

Най-малкият проблем в случая е, че тази спекулативна конструкция има безкрайно далечна допирна точка с реалния исторически процес – преходът от феодализъм в капитализъм. Още във виртуозното изследване на Б. Муур-младши „Социалните източници на диктатурата и демокрацията“ е показано, че процесът на загражденията е протичал по съвършено различен начин от този, посочен от Маркс. Ако загражденията са повлияли съществено върху развитието на модерността, то това е много повече от пряката им връзка с възникването на футбола (Johnson 1991), а не на капитализма. Не са били аристократите тези, които са лишили от земя свободните селяни – всъщност в процеса не се е включил само онзи, който не се е сетил, а последни в редицата са били именно аристократите (Moore-Jr. 1966). Но и никъде другаде в Европа не протичат подобни процеси, обаче капитализмът е възникнал именно другаде – в Нидерландия, където обаче заграждения не е имало. И чак по-късно чрез бягството на тамошните капиталисти–протестанти във Великобритания, по политически причини, капитализмът прихваща корен и на островите, след като е придобил достатъчно отчетлив характер на Континента.

Съответно и насилието няма особено място в този концептуален модел – най-малкото, защото е логически некоректно да обясниш възникването на нещо *уникално* (капитализмът) чрез *универсални* предпоставки (насилието).

Същинските проблеми при Маркс са всъщност *именно логико-методологически*. Оказва се, че той при решаването на най-важния концептуален проблем на своето изследване пряко и драстично е нарушил собствените си познавателни стандарти. Във фундаментално важния фрагмент от ръкописите от 1857-1958 г., известен под името „Метод на политическата икономия“, но останал практически неизползван от цялата последваща традиция на социалните науки, авторът изрично прави методологическата уговорка, че логическо и историческо не съвпадат. Категориите, които изразяват системата на една развита обществена реалност в нейната функционална логика, не се явяват исторически в тази последователност и в тази качествена определеност, а винаги „в развит, хилав, или карикатурен вид, но винаги със съществена разлика.”³

² „Както е известно, в действителната история главната роля се пада на завоеванията, поробванията, грабежа, с една дума, на насилието.” (Маркс 1975: 725).

³ „Така нареченото историческо развитие почива изобщо върху това, че последната форма разглежда миналите форми като стъпала, водещи към самата нея...” (Маркс 1978: 39).

С други думи Маркс не е изследвал реалния процес на възникване на капитализма, а ни представя като „процес на първоначално натрупване на капитала” една карикатура на реалния исторически процес, която е монтаж–проекция на логическата формула на капиталистическия производствен процес върху шаржирани исторически събития. Всъщност той е изневерил на собственото си твърдение, че „капиталистическото общество само себе си сменя”, защото, ако това е неговата същност, то тя не започва да действа едва от мига на неговата зряла форма, а е правило на неговото разгръщане на всеки един от етапите, през които минава историята на модерността. Ако качествената трансформация е именно правило на капиталистическия тип развитие, то неговата зряла форма задължително трябва да е заличила изходната, защото е изминат път на фундаментална промяна. Накратко, ако бе останал верен на методологическата си програма, Маркс би следвало да си дава сметка, че протокапитализмът ще е категориално различен от този в зрялата форма, а не логически тъждествен с нея. Логически е невъзможно да се премине *пряко* от феодализъм към капитализъм. Големият му проблем е тъкмо в това, че разглежда феодализма и капитализма като „последователни фази на икономическата обществена формация”.

От тази гледна точка решението на проблема за произхода на капитализма, което ни е оставил другият класик, Макс Вебер, има изключително важни преимущества – не толкова в плоскостта на историческата коректност към фактите, колкото като концептуално-методологическа позиция.

2.2.2. Проблемът при Вебер

Както вече стана дума за Вебер, познавателното предизвикателство е да се обясни *уникалния процес* на възникване на *уникалния* западноевропейски, конституентен капитализъм⁴. Задачата за Вебер е да обясни именно категориалния скок от един тип, религиозно фундиран жизнен свят, към неговата противоположност – към свят на господстващ оголен материален интерес.

Доколкото за Вебер социалният живот не е нищо друго освен смислово определените взаимоотношения *действия на индивидите* един към друг, то за него явно най-важното определение на елементарната единица на обществото е *смислово определеното действие*. Изразен в тези категории, въпросът за възникването на капитализма би звучал така – как от едно *ценностно-рационално* действие (каквото е всяко действие на християнина католик) може да възникне *целе-рационалното*, формално пресмятащо действие на капиталиста, за когото е абсолютно без значение дали вярва в Бог или не, стига да следва правилата на самонарастването на капитала?

Решението на този класик, което и до ден днешен се изучава навсякъде, където има сериозно образование по социология, е удивително методологически мощно: Цивилизационният скок между традиционното общество, каквото е феодалното, към модерното, каквото е обществото на консистентния капитализъм, е невъзможно да се извърши *пряко*. Необходимо е да има посредник в този качествен скок – такава форма на социален живот, в която социалното действие все още ще е хем традиционно, хем няма да е само традиционно. Ще е все още автентично и екзалтирано религиозно, но няма да е просто ценностно-рационално. Защото, оставайки си ценностно рационално, т.е. действие с оглед „да се множи славата Божия”, то се е организирано така, че да е

⁴ Но не и в смисъл, че капитализъм може да възниква единствено по този начин, каквито са стотиците по-късни обвинения към класика на социологическата традиция (отправени явно от хора, неразбиращи неговия замисъл – да се обясни западноевропейският капитализъм като исторически индивид).

носител на *качествено нов тип рационалност* – калкулиращото действие, присъщо на целевата рационалност на консистентния капитализъм. Когато това религиозно мотивирано действие породи, крайно неочаквано и като страничен продукт, капиталистическия начин на производство, то плодовете на последния вече ще бъдат достатъчен мотив, човек да действа като капиталист, без всякаква подкрепа на ценности мотивации.

Така формулиран, Веберовият проблем се свежда до едно – имало ли е в историята на Европа такава форма на религиозни вярвания, които да са съдържали в себе си нагласата за калкулиращо поведение, на което да е подчинен целият живот на вярващия? Имало ли е такава религиозна общност, за която може да се докаже, по чисто емпиричен път, че е пряко свързана с експоненциалното разрастване на капитализма?

Този въпрос получава кратко и ясно решение – да, протестантската форма на християнство е именно такъв цивилизационен посредник, който позволява прехода от ценностно-рационално към целерационално поведение и тъкмо нейните носители са били първопроходците на капитализма.

Единственото ни неудовлетворение от Веберовото решение е, че по силата на изходните си допускания за естеството на социалния живот като индивидуални действия той просто заварва протестантството като даденост на европейската история, без да се интересува от логиката на неговото специфично историко-географско разпространение⁵. По този въпрос защитниците на Вебер с основание отговарят, че такъв проблем всъщност не съществува за автора и няма как да има валидност вътре в неговата социологическа парадигма. Защото за него изобщо не съществува такава измерение на социалния живот, каквото примерно Маркс, Дюркейм, Леви-Строс и мнозина други смятат за изходна и приоритетна (в познавателен план) същност на човешкия свят – макроструктури на обществените процеси, които се разгръщат чрез дейността на хората, но не и поради тази дейност.

За нас, така или иначе, въпросът откъде самото протестантство черпи източниците на своята жизнеспособност – както корени, така и условия за валидност – не може да бъде подминат.

2.2.3. Проблемът в икономическата традиция

Всъщност методологическият индивидуализъм на Вебер е по-скоро общото правило на социалните науки спрямо което структуралистката ориентация е твърде периферна и слабо представена. За човек, който познава историята на социалните науки е направо трудно обяснимо как е възможно и до ден днешен методологическият индивидуализъм да се възпроизвежда като естествена и безпроблемна ориентация в целия спектър – от психологията до икономиката. А най-големи поражения тази

⁵ Въпросът е защо тъкмо в Западна Европа и то точно след XVI век има „взрив“ на протестантства в най-различни разновидности. По този ключов въпрос е редно да се види класическото произведение на Е. Фром „Бягството от свободата“ (Фром 1998). Но тук се интересуваме от методологическия проблем. Ако читателят се върне към уводното изречение от пространния Веберов цитат по-горе, ще види, че за него питането е „какво стечение на обстоятелствата е довело до ситуация тъкмо на Запад и само там да възникнат културни влияния“. При генезиса не може да става дума само за културни влияния, ако допускаме, за разлика от методологическия индивидуализъм на Вебер, че конструктивно въздействие имат и социалните структури от надличностен порядък. А още повече, не става дума за „стечение на обстоятелства“, а за *систематичната работа на цялостен механизъм*, от чиято взаимовръзка на елементите му се интересуваме. Защото възникването на капитализма не може да е просто случка – резултат от стечение на обстоятелства.

методологическа платформа нанася именно в полето на икономиката, която и до ден днешен, примерно в САЩ, се определя като „поведенческа наука“.

Ето защо няма да се изненадаме, че в трудовете на най-изтъкнатите учени в тази дисциплина традиция индивидуализмът, който разглежда икономическия живот като резултат от обмяна на дейности между индивиди, е общосподелена перспектива. Нобеловият лауреат за икономика Дъглас Норт в прав тест посочва, че индивидът е пределната изходна предпоставка, от която тръгва неговото разсъждение⁶. Посочвам именно него, защото върху резултатите на изключително известно изследване с негово участие (North and Thomas 1973) ще бъде построено доказателството в предлаганото тук решение на проблема за произхода на капитализма.

Но, повтарям, за икономистите това е по-скоро правило, а не изключение. И далече не само за тях. За множество социални учени, в парадигмалните традиции на позитивизма, познавателният интерес е фокусиран върху универсалните социални процеси, а не върху исторически уникалните форми на социален живот, в които тези процеси протичат. В това отношение цитираният вече Р. Колинс е просто пореден представител на научна ориентация, а не отделен автор на концепция⁷. Отново го посочвам, защото в заглавието на своята статия той пряко формулира ключовото твърдение на настоящата студия – пазарът е механизъм на социална промяна. Само че Колинс безобразно тривиализира това твърдение, разглеждайки самия *пазар като отвъд исторически инвариант*, напълно следвайки духа на съвременната икономическа наука. Тъкмо поради това в нейните рамки даже въпросът за капитализма, а още повече за спецификата на неговия генезис не стои. В тази дисциплина традиция научният интерес е ориентиран към *универсалните условия за възможност на устойчивия икономически растеж*.

Поради тази абстрактна универсализация на предпоставките, а и на самия предмет на изследване всъщност твърдението, че пазарът е механизъм, пораждащ социална промяна, се оказва куха фраза. *Без да се изследват структурните елементи именно в спецификата на тяхната историческа форма, механизъм просто не може да се получи*. Не е случайно например, че и в концепцията на Бъргър за капиталистическата революция даденото обещание (за осмисляне на феномена капитализъм в неговата цялост) на практика остава неизпълнено. Разгледаните от него характеристики на капиталистическата култура – равнище на материално производство, стратификация и вертикална социална мобилност, представителна демокрация, култура на индивидуална автономност – се оказват само отделни фактори, влияещи по-пряко или по-косвено, еднозначно или амбивалентно върху динамиката на капиталистическото развитие. Но не са свързани помежду си елементи на общ механизъм на развитие, (което би предполагало да се обясни как точно си взаимодействат те помежду си). Точно тази специфична връзка между елементите е онова, което прави от набора елементи цялостен модел и поради това остава загадка, в какво се състои именно моделът в концепцията на Е. Джоунс (Jones 2003), от когото заимствам методологическата теза, използвана за мота на настоящата студия.

Именно това е задачата, която ще бъде решавана оттук нататък – да се покаже, че има един уникален механизъм за социален живот, който поради своята структурна специфика поражда постоянстваща промяна в Западна Европа от XVI век нататък, чийто пряк резултат е възникването на капитализма. И то по начин, по който този генезис да си остава „неоткриваем“ до ден днешен...

⁶ „силата на микроикономическата теория се изразява в това, че тя е изградена на предположения относно индивидуалното човешко поведение (...). Институциите са плод на хората. Те се развиват и променят от хората; затова нашата теория трябва да започне с индивида.“ (Норт 200: 15.)

⁷ Виж също Джоунс, Росту и Норт (Jones 2003, Rostow 1975, Норт 2000).

3. Логиката в пазарния механизъм на трансформацията като увертюра към капиталистическата революция⁸

3.1. Обща постановка на въпроса

Първо, на Фернан Бродел дължим изключително важното концептуално разграничение между „размяна”, „пазар” и „търговия”. Така както пазарът не е просто сума от размени, така и търговията не е просто сума от пазарни отношения. Разликата не е само в естеството на благо, което стимулира поведението на хората – при размяната целта е придобиването *на нещо конкретно*, притежаващо потребителна стойност (храна, дреха, инструмент или друга полезна вещ) или друга ценност (символна стойност, например, свети мощи, икона и пр.)⁹. При търговията целта е трайно придобиване *на нарастваща печалба*. Търговията е *система* на размяна, организирана с оглед придобиването на *нарастваща печалба, безотносително към потребителните стойности* на разменяните стоки.

Освен това обаче разликата е и мащаба, и в *структурата* на социалните взаимодействия. Както подчертава Бродел, за търговия в строгия смисъл на думата може да се говори едва когато се осъществява един *четири-тактов* цикъл – купуваш (у нас), за да продадеш (другаде), за да купиш (там), за да продадеш (тук). Печалбата може да се яви едва като резултат на цялото стоково движение, някои от вътрешните моменти на което могат да са и „на загуба”. Но пък говорим за търговия, при която печалбата е достигала до 1 000 процента от един затворен кръг (който е могъл да трае и няколко години), а печалба от 200-300 процента е честа практика. Търговец е онзи, който, за да получи печалбата, трябва *да организира целия четиритактов процес*. Оттук и правилото, че търговската печалба идва *от оборота*, а не от отделна сделка. Както казва Вебер, еднократната печалба не отличава търговеца от келнера, вземащ бакшиш, проститутката или от най-обикновения разбойник. Но това на свой ред предполага нови ключови предпоставки:

- стабилност на кръговете на размяна;
- зависимост от предварителни инвестиции в големи размери.

Оттук идва и връзката между търговия и капитал – търговията има потребност от *капитали*, но и *създава* огромни капитали, които „изискват” да бъдат употребени (защото иначе се „стопяват” с времето). Поради връзката си с капитала търговия може да се развива – да променя обхвата и мащаба си, както и структурите си, а по този начин – и *качеството си*. В този смисъл търговията може *да се саморазвива като относително автономен механизъм от взаимосвързани процеси*. Нещо повече – тя е социално структуриран процес, който на свой ред *поражда нови обществени структури*¹⁰. Казано така, най-важното свойство на трансконтиненталния пазар звучи

⁸ Следващият по-долу анализ резюмира студията „Значението на трансконтиненталния пазар за историческото развитие на европейската модерност” от втора част на сборника „Европейски цивилизационен процес” (Димитров 2011). Предходна нейна версия е публикувана в: Социология за свободата. Университетски курс по социология. Краят на XX век. том 1, С. Издателство на СУ „Св. Кл. Охридски”, 2001.

⁹ Тук можем да се абстрахираме от *типично предмодерните* случаи на размяна, при които тя „служи” за установяване на отношения между общности, а не е ориентирана към придобиване на неща.

¹⁰ А. Тофлър например просто заварва, че пазарът има свойствата а) да експанзира, б) да се самоподдържа и в) да повишава производителността на труда (Тофлър 1988). Завареното от него „наготово” *тук ще трябва да бъде обяснено*.

абстрактно и неразбираемо. Затова ще трябва да влезем в конкретните детайли на неговата системна механика.

Според мене най-убедителен отговор на този въпрос са дали Дъгълс Норт и Робърт Томъс, макар и *само имплицитно*¹¹, в книгата си „Възходът на Западния Свят”, претърпяла повече от дузина издания веднага след излизането си. Тук ще си позволя накратко да възпроизведе логиката на тяхната аргументация.

3.2. Елементите на механизма

В Нидерландия е първият случай в историята на човечеството, когато Малтусовият „закон” не сработва – експоненциалният прираст на населението не довежда до социална катастрофа. Това е първият случай, при който се запазва *възпроизвеждащ* се прираст на реалните доходи при възходящо демографско развитие¹². Според авторите коренът на този уникален успех е в *съвпадението на личния и на обществения (и държавнически) интерес*, които се обвързват с прогресиращ сектор в икономиката. Точно това се случва в Нидерландия, за разлика от Франция и, най-вече, Испания. Интересът към този *цивилизационен успех* е особено оправдан, поради изключително оскъдните местни природни ресурси, което по най-категоричен начин демонстрира определящата роля на *ефективната икономическа организация* за цялостния социален възход.

Тази организация не е заварена наготово даденост, а е управленски създавана чрез провеждане на определена *политика, чиито приоритети, отвъд моментни флуктуации и промени в настроенията, имат обща линия*: насърчаваща международната търговия, ограничаваща професионално-съсловните сдружения (гилдиите) и монополите, както и насърчаваща провинциалната индустрия. Особено важен компонент на икономически перспективната *политика* е било отсъствието на дискриминация за „чужденци” при достъпа до всеки един от елементите на икономическия процес – инвестиции, производство, търговия, т.е. позволява се *на капиталовата конкуренция да регулира* движението в потока на ресурси. Разковничето към, предстоящия по онова време, социално-икономически успех било *гарантираната неприкосновеност на частната собственост* - нещо действително извънредно в контекста на късното средновековие. Но това са били външни, рамкови условия и предпоставки за възникването на систематизма на пазарния механизъм, който ще извърши цивилизационната трансформация.

Цялостният процес на икономически възход, довел в крайна сметка до възникването и стабилизирането на капитализма, според Норт и Томас може да бъде концептуално схематизиран до непрекъснатото ускоряване на оборотите в работата на устойчив механизъм, съдържащ три основни и паралелно разгръщащи се компонента, на свой ред съставени от собствени динамични елементи¹³:

1. Стабилизиране на *трансконтиненталната* търговия;

¹¹ *Експлицитно* двамата автори изобщо не се занимават с този проблем, а с точно противоположното. На тях не им е интересна *историческата уникалност* на възникването на *капитализма, а универсалността* на условията за икономически *растеж* (виж цит. съч. с. 1-2 и сл.). Виж също и цитата в бележка 38 тук.

¹² Т.нар. „самоподдържащия се икономически растеж” е критерият, въведен от У. Ростоу за спецификация на модерните общества, различаваща ги както от примитивните, така и от развиващите се.

¹³ Виж схематичното представяне на този механизъм на схемата в приложението. Като схема то не дава достатъчно вярна илюстрация на динамиката във всеки един от елементите на механизма и на сложния начин на взаимното им усилване.

2. Революция в *агропроизводството*¹⁴;
3. Разцвет на *провинциалната* индустрия.

От трите компонента *най-голямо внимание заслужава първият*, защото именно той се оказва структуроопределящ и позволява, в крайна сметка, *превръщането на стоковото производство от маргинална дейност в основа и център на социалния живот*. Внимателното вглеждане в този структурен първоизточник на развитието е особено необходимо, защото вътре в структурата на търговската дейност има толкова много решаващи детайли, без разглеждането на които би бил неразбираем *цялостният сложен механизъм*, задвижван чрез тях. Неразбираем ще остане и макроефектът на пазарните сили върху качествените промени в цялостния икономически живот и върху структурата на обществото, което за краткост наричаме „възникване на капитализма в Западна Европа”.

Нека разгледаме как трансконтиненталната търговия работи като механизъм, който гарантира нейното самоподдържане и разрастване, а оттам и вътрешните му качествени, институционални промени. Преди всичко трябва да се подчертае, че изходният тласък за развитие идва от **световната търговия**, която вторично създава стимули за развитие и на локалната. Поради своето географско положение, пристан на морските трансконтинентални и вход към континенталните речни пътища, Нидерландия се оказва център на *световната търговия*, а тя пък се превръща в *основната връзка между държавата и гражданите*, защото е *дело на гражданите*, но е *основен източник на устойчиви и растящи доходи за държавата*. Така държавната власт получава осезателен мотив да се грижи за благополучието на гражданите си.

Политическата власт като цяло се придържа към стратегически курс към насърчаване и покровителство *на всички инициативи, които оптимизират* отделните сделки. Оптимизацията има два аспекта – ускоряване и поевтиняване, които взаимно се подкрепят и усилват. Ускоряването води до поевтиняване, тъй като снижава разходите по издръжката на търговските дейности. Както и обратното – поевтиняването скъсява времето за реализация на стоковата размяна, защото евтиното се харчи по-бързо. Двете тенденции многократно взаимно се усилват. Така се слага началото на процес на експоненциално разрастване на търговските практики, чийто огромен мащаб *ще изисква и ще прави печеливши структурни иновации*, които оптимизират тези практики.

Това, което прави възможно невиджданото търговско развитие, освен вече споменатите световен мащаб на пазара (без да забравяме и развитието на локалния пазар поради демографския прираст), политическото покровителство и благоприятното географско положение, *е съчетанието на три собствено търговски фактора, образуващи трите елемента в основния компонент на механизма за икономическо развитие*. Ще ги изредим в тяхната логическа и функционална последователност:

1.1. **ПОНИЖАВАНЕ НА ТЪРГОВСКИТЕ РАЗХОДИ** по ползването на пазара, въз основа на което

1.2. Възникват новости в ОРГАНИЗАЦИЯТА на търговията, които са позволили **МАСОВИЗАЦИЯ НА УЧАСТИЕТО** – нахлуването на дребни, но затова пък многобройни участници (което на свой ред понижава търговските разходи);

1.3. Стъпвайки на горното, утвърждаване и усъвършенстване на **ТЪРГОВИЯТА С КАПИТАЛИ**, което отново води до *понижаване на търговските разходи и се насърчава все по-масово участие в търговията*.

¹⁴ Тезата за ключовата роля на комерсиализацията в агросектора като епицентър на модернизационния импулс в едно национално общество е централна (и е убедително защитена) в цитираното класическо произведение на Б. Муур-Младши.

С това и се завършва самоподдържащият се механизъм за отвътре поразено развитие на търговията.

Вътрешното устройство на всеки от трите заслужава на свой ред да бъде превърнато в център на внимание, за да разберем **как** приложението на търговски техники (познати от векове, но едва сега вече действащи в огромен мащаб) произвежда, в крайна сметка, институционални иновации и *новото качество* на икономическия живот в Европа, а впоследствие – и цялостната структурна трансформация на обществото, превръщайки го в капиталистическо. Но най-важното – тези три елемента на системната промяна, имащи собствени специфични механизми, взаимно се интензифицират: *поевтиняването* на търговията я прави атрактивна и *масово* достъпна, а пък масовото участие прави възможни промени в организацията и още по-масово участие като по този начин се увеличава *търсенето на капитали*, но и се улеснява привличането им за инвестиране в търговията, която се разраства, и т.н. Но това става в нов мащаб и, следователно, ражда нови възможности за *структурни иновации*, които да оптимизират търговския процес.

В рамките на първия елемент на механизма – минимизацията на търговските разходи – откриваме действие на още един социален процес със собствена логика на ускорение и промяна поради взаимодействието на вътрешните му „елементи”. Те са отново три:

1.1.1. снижаване на разходите по намирането на партньор за сделка;

1.1.2. снижаване на разходите по договаряне;

1.1.3. снижаване на осигурителните разходи.

Всеки от тях заслужава особено внимание.

1.1.1. Снижаване на разходите по търсене на партньор

Много е важно да се разбере *как този елемент работи като структура, която ражда развитие*. Самият факт, че нидерландските пазари са били световни, означава, че там са били концентрирани и купувачи, и продавачи в мащаб, несравним с което и да е друго място. Това логично *снижава разходите* по взаимното издирване – както в буквален физически смисъл, така и *в структурен план*. Самата *концентрация* позволява *широк диапазон както на търсенето, така и на предлагането, което облекчава постигането на сделка*. А на това отгоре стават възможни и непредвидени предварително сделки. С други думи структурното условие за *облекчаване* на всяка една сделка – поради големия избор – същевременно води и до *увеличаване на общия брой* на сделките. Точно по тази причина този тип търговия става изгодна, а поради това – интензивна, все по-дълготрайна и, в крайна сметка, – систематична и постоянна.

Когато говорим за финансовите тежести от протяжността на сключваната сделка (издръжката на живота на търговеца, поддръжка на складове, охрана и пр.), Докато се стигне до спогодба, минава време, а това значи – големи харчове. А вече стана дума, че всеки търговец се стреми да „избива разходите си” на гърба на купувачите. Големият избор (водещ до по-бързото сключване на сделката) обаче спестява част от неизбежните разходи. В този смисъл *големият мащаб на пазара* се превръща в *атрактивност на цените*. И той нараства отново, защото неустойимо привлича нови участници заради стремежа към нарастваща печалба. Самата концентрация на търговската дейност с хиляди участници *се превръща в инструмент за развитие*.

Освен това огромната концентрация означава *гарантирана мощна конкуренция*, която също снижава цените. Този механизъм също облекчава, ускорява, но и умножава броя на сключваните сделки (да не говорим, че освен това прави траен стремежа към иновации и подобряване на качеството). Сякаш противно на индивидуалната логика (и на стремежа към продажба на предлаганата стока по най-

високата цена), в личния интерес на продавача е да продава *на по-ниски цени* – тъкмо *заради реализацията на по-бърза=по-висока печалба*. Но печалба именно от оборот – няма такава еднократна печалба, която да надминава неограничените възможности на постоянния оборот. С други думи *мащабът на търговията сам по себе си се превръща в механизъм, който променя логиката и начина на протичането ѝ, а следователно – и нейното качество в структурен план*. Още тук виждаме основния социален процес, който систематично ще произвежда развитие – диалектика на структури и мотивация, устойчивите пазарни практики пораждат мотивация за масово участие, а масовото участие ражда необходимост от нови институционални решения, които имат смисъл обаче само при практики в голям мащаб.

Огромният мащаб на търговията най-напред насърчава *специализацията* – просто е безсмислено всички да предлагат всичко. Но, за да бъде специализираната търговия жизнеспособна, пазарът трябва да е *перманентен и интензивен*. А както видяхме, тъкмо такъв е ефектът от гигантския мащаб на търговията.

Ако пазарът е постоянен и сигурен, то тогава вече става възможна институционална иновация – *борсовата* търговия, която още веднъж решително поевтинява търговските разходи (като премахва складовите *разходи* и ... *рискове*). Борсата е мястото, където се търгуват огромни обеми *неналични стоки*. Такава търговия е немислима, ако предварително не е стабилизирани и рутинизиран процесът на договаряне и доставяне на постоянни в качеството си стоки. Борсовата структура обаче допълнително насърчава концентрацията. А Бродел ни припомня, че на борсата в Амстердам *ежедневно* са търгували около четири хиляди души.

Необходимо е огромно социално въображение, за да си представим мащаба – този път на промените в културните и институционални стандарти, които позволяват функционирането на борсовите отношения¹⁵.

Възникването на борсовата търговия има и още един *структурен ефект* от решаващо естество. До този момент търговията е била съсредоточена около панаири, което означава, че е била периодична, но епизодична, зависеща от годишните сезони. В резултат от настъпилите структурни промени в начина на търгуване търговията става постоянно, *целогодишно* занимание, а това означава, че *рязко нараства ефективността* от тази дейност. Повишената ефективност има пряк и осезаем израз в нарастване на печалбите и спадане на рисковете.

Това на свой ред разширява обхвата *на лицата, мотивирани за участие* в нея, което от икономическа гледна точка означава *прираст на инвестиции* за търговия и на свой ред *я интензифицира и стабилизира* – с всички произтичащи оттук *обратни въздействия* по описаните по-горе механизми.

1.1.2. Сnižаване на разходите по договарянето

Намирането на евентуален подходящ контрагент на размяната е само предварително условие за сделката, така както и себестойността на стоката е само една от вариращите променливи в цената ѝ. На договаряне подлежат качество, количество, време и място на доставяне, както и вид, начин, време и място на плащане¹⁶. Да не говорим за *неустойките, за поръчителствата, за приложимото право* – все ключови и особено деликатни въпроси тъкмо при *международната търговия*¹⁷.

¹⁵ Нека не забравяме, че фракът е задължителното „работно облекло“ на борсите, въвеждащ като стандарт именно пазарната ирелевантност на националната или културната принадлежност.

¹⁶ В обръщение били едновременно над 400 вида валути, а никой не е определял „централен курс“.

¹⁷ За прекрасна илюстрация за цялата сложност на тези отношения и тяхната съдбовност виж „Венецианският търговец“.

Концентрацията и стабилизацията на търговията обаче позволява значителна *стандартизация* на договарянето, което значително облекчава процедурата¹⁸.

Но освен това тъкмо стандартизираната практика позволява нещо изключително важно - взаимноизгодна *правна кодификация* на процедурата по търговското споразумение. Говорим за мощно навлизане на правото в основата на социалната регулация, защото договорният характер на социалната връзка става основен и изключително широко приложим. *Правото става механизъм за саморегулация на множествените автономни, децентрализирани публични взаимодействия*. Така, вече превърната в правна норма, базисната договореност по основни параметри на сделката става изходен пункт за договаряне. Това също вторично *ускорява* и поевтинява постигането на съгласие по детайлите на конкретния случай *и е вече институционалното условие за базисното доверие между анонимните контрагенти на размяната*. Важно е да се разбере, че *доверието произтича от институционалните предпоставки на широкомащабната договорност*, а не ги заменя, както е при предмодерната търговия.

В добавка – едромащабните и постоянстващи сделки позволяват появата и налагането на *мострената* търговия, която решително снижава разходите по цялостния процес. Последниците вече са ни ясни. *Мострената, както и борсовата, търговия обаче е немислима без институционализираното доверие и правна осигуреност на сделките*. Стъпилата на писан договор рутинна сделка, пряко ни препраща към следващия елемент от механизма за интензифицирано икономическо развитие в рамките на първия компонент – стабилизацията на трансконтиненталната търговия, а именно:

1.1.3. Снижаване на осигурителните разходи

Това са разходи, които гарантират спазването на сделката и покриват рисковете от провал. Тяхната *важност очевидно рязко нараства в контекста на мострената и договорната търговия, т.е когато се търгува без налични стоки*. Всяка търговия е рискова и това е част от нейните присъщи разходи. А рисковете са от най-различно естество – природни катастрофи, разбойничество, нелоялни партньори, но и такива, идващи от пазарната конюнктура, да не говорим за онези, произтичащи от личните качества на търговеца. Още Б. Констан не пропуска да ни напомни, че в Атина, най-търговската от античните държави, рискът е оценяван на 60 процента. Но пък тази оскъпеност на търговията я прави трудна, твърде проблематична, поради това като правило несистематична и ... прекалено *икономически рискована (разорителна)*, отделно от риска от разбойници и корабкрушения, който и до днес си е реален. Осигурителните разходи обаче практически престават да бъдат финансово непосилен „лукс“ тъкмо при широкомащабната търговия. Рутинизацията, стабилизацията и масовизацията на търговията, стъпила на здрава правна основа, драстично намаляват риска и произтичащите от него осигурителните разходи. Размерът на застрахователната полица не е проблем за притежателя на голям капитал. Да не забравяме, че множеството на застрахованите позволява на застрахователя да свали размера на полиците.

В тази плоскост мащабът на трансконтиненталната търговия също довежда до няколко значителни *институционално-структурни* пробива:

Първо, поради значимостта на тази търговия за финансовата стабилност на държавата търговските практики започват да бъдат не само държавно покровителствани, но и *пряко държавно гарантирани*. Сделката престава да бъде

¹⁸ Всеки от нас може да усети реалната тежест на тези (неуредени) проблеми и днес, ако се опита сам да продаде автомобил или апартамент например.

междучелностно отношение, защото *всеки търговец може да използва ефективно държавния апарат в своя защита*. Некоректният контрагент бива преследван не само лично от заинтересования ищец, но и от държавата с всички произтичащи от това последици – заинтересованост на индивидите от *силна собствена държава*, например, както и желание да си плащаш данъците. Води и до осезателно намаляване на „личната предразположеност” към мошеничество в търговските практики.

Още по-важно е, второ, че самата *изгодност* за участниците от *достъпа до този пазар* прави малко вероятен принципа „взemi парите и бягай”, тъй като важната (голямата и нарастваща) печалба е от оборота, а не от отделна сделка. Поведението на дейците на размяната става морално сигурно и надеждно, *но не от морални, а от икономически подбуди*.

На трето място трябва да се спомене *възникването на обществени нотариати* в непосредствена близост до мястото за сключване на сделки, заместващи държавната регистрация на търговските договори, което също съкращава и облекчава договарянето. Очевидно, това е станало възможно *едва след а) кодификацията на търговските отношения и б) след поемането на държавни гаранции над договорите*. (При явната предпоставка на ефективно действаща съдебна система!)

Накратко, създадени са нови собствено *институционални* механизми, чрез които решително намалява чисто търговският *риск*, което отново произвежда познатия ни ефект – засилва *индивидуалната мотивация* за участие в тази търговия. Така в резултат от измененията в този елемент на търговския механизъм пак нараства броят на търговците. Следват познатите ни макроструктурни последици от промяната в мащаба. Търговията расте все повече и се *променя структурно, без това да е преднамерена цел на когото и да било*. Причината е в *общия принцип на търговските механизми* – минимализация на разходите и несигурността, водещи до увеличаване на личната изгода, поради което се увеличават и участниците, и обемите на сделките, а новият разширен мащаб създава и *нови структурни възможности* за търговия.

1.2. Максимализация на участниците в търговията

1.2.1. Разрастване на обхвата на пазара

Първо да не пропуснем промяната в обхвата на търгуваните международно стоки. Между другото заслужава специално да се отбележи и преместването на центъра на световната търговия в Амстердам. Този факт е симптоматичен за протичащите качествени структури промени в самата световна търговия. Невижданата интензификация на търговията *осезаемо снижава и транспортните разходи*. Това пък позволява включването в обхвата на международната търговия на *големи количества ниско-стойностни стоки*. Този процес има две решаващи последствия – отново се променя мащабът на трансконтиненталната търговия¹⁹ и *рязко още веднъж се увеличава значението на водния транспорт*²⁰.

Получава се известният „мултипликационен ефект” – *разширената търговия снижава търговските разходи, което позволява отново да се разширят обхватът и мащабът на търговията, което пак смъква търговските разходи*. И така напред и

¹⁹ По данни на У. Ростоу в навечерието на индустриалната си революция Великобритания е внасяла почти всичката ѝ необходима *дървесина* и две трети от необходимата ѝ *желязна руда* (Rostow, 1973).

²⁰ На първо място, въпреки че през целия период на XVI и XVII век сухопътната европейска търговия също расте в номинален план, морската търговия вече *става структуроопределяща* (Бродел). (И до ден днешен, понеже е най-евтина, морската търговия заема дял от 95 на сто от световната.) Това отново издига значението на Нидерландия като световен търговски център, но преразпределя съдбите на градските центрове, полагайки залеза на Брюж и Антверпен и възхода на Амстердам и Ротердам. Причината е прозаично проста - променя се тонажът на търговските кораби и, примерно, Брюж става практически недостъпен.

нагоре по възходяща спирала²¹. По изчисления на цитираните тук автори *за целия период от 1600 до 1750 г.* с всяка година морската търговия става, общо взето, все по-изгодна. Забележете – в продължение на 150 години!²² Е, как няма да става тя по-притегателна за все повече участници и да се превръща във все по-масово поприще...

Описаните по-горе трансформации обясняват как първите три аспекта на поевтиняване на трансконтиненталната търговия (чрез поевтиняване на сделките при издирване на партньор, договаряне и осигуряване) се явяват динамизиращ *елемент от механизма за социално-структурна трансформация* на икономическия живот в Европа. Ето защо не бива да се изненадваме от факта, че паралелно са протичали *промени в начините на организация на търговията като система от отношения между участниците в нея.*

1.2.2. Институционални иновации в организация на търговията

Норт и Томъс не пропускат случая да повторят, че никакви съществени открития не могат да се намерят в този период. Използваните търговски практики са заимствани от Италия и Германия. Разликата е единствено в мащаба на приложението, а оттам – в цялостния ефект.

Например огромно разпространение придобиват т.нар. „дялови компании”, което означава, първо, че *множество дребни собственици* се включват в начинанието. Търговията става вече действително *масово начинание*. Това на свой ред я превръща във въпрос от първостепенен *публичен интерес*. С търговия се занимават твърде голямо число от данъкоплатците. А държавата вижда собствения си интерес в техния просперитет.

Второ, както вече бе отбелязано по-горе, това води до голяма *акумулация на инвестиционен капитал*, от каквото експанзиращата трансконтинентална търговия изпитва нарастваща нужда.

Трето, същевременно съществено *се снижава търговският риск*, тъй като един собственик може да участва в няколко различни търговски начинания и пропадането на някое от тях не го ликвидира като предприемач. Така че отново е налице двойна изгода – от една страна, малкият риск е добър мотивиращ фактор, особено за масовия участник. От друга страна, което е и по-същественото, евентуален неуспех на едно сдружение не води автоматично до банкрутиране на участниците в него и до рухване на *изградените търговски вериги*. Т.е. *новоразпространената организация на*

²¹ Едва ли трябва да се пояснява, че мултипликационният ефект може да се проследи на много и различни равнища. Превръщането на морската търговия в стабилно, постоянно и доходоносно начинание позволява в същия този период да бъде окончателно приключено изстребването на пиратите в Северозападните европейски морета – чак през XVIII век, което на свой ред повишава сигурността и доходността на тази търговия. (В предходните векове крайбрежното пиратство си е било основен поминък за тамошното население.)

²² От днешна гледна точка този прираст на печалбата, сам по себе си, може да ни изглежда като достатъчен стимул, като субективно значим мотив за личното решение да навлезеш в търговия. Но, първо, да не забравяме, че става дума за статистическа величина, елиминираща периоди на масови, катастрофални загуби. Печалбата винаги върви в комплект с реален търговски риск. Съвременните изчисления сочат, че средно от седем регистрирани фирми просъществува една – а говорим за десетилетия на сегашното относително стабилно икономическо развитие на световния капитализъм.

Второ, в началото на процеса изобщо е нямало как да бъде някому известно, че участието в търговия ще се окаже толкова перспективно. Така разбираме *защо в зората на протокапитализма не целе-рационалността, а ценностната рационалност е била решаваща* (Вебер). Тук вече ролята на протестантството става незаменима поради присъщите му а) вяра в призванието; б) „оставаща в света аскеза”; в) рационална систематизация на целия живот в прослава на Бога. Повече по тези въпроси виж в „Протестантката етика и духът на капитализма” на М. Вебер и „Бягство от свободата” на Е. Фром, като се обърне особено внимание на „географията на разпространението” на новите версии на християнство.

търговията я стабилизира като институционално начинание. За важността на стабилитета вече говорих по-горе:

- както по отношение на **индивидуалните стратегии** за участие, (търговията става все повече субективно привлекателно поприще, губейки характера на приключение, но пък ставайки относително лесно достъпно като че ли за всеки, то става популярно);

- така и по отношение на **структурните ефекти** за институцията пазар: големият пазар *изважда на показ* собствените *икономически, организационни* предпоставки, конституенти и механизми на търговската дейност. Кое е най-важното – *изваждането* им на повърхността *позволява тяхната рационализация и оптимизация.*

Така, в крайна сметка, *възниква сферата на икономиката като самостоятелна публична сфера на дейност*, подчинена на свои собствени зависимости, но пък променяща цялостния обществен живот. Тъй че както собствено икономическите, така и макросоциалните *последствия* от тази организация на търговията вече са предсказуеми.

Подчертавам това, защото икономическият ефект далеч не е единственият. *Превръщането на търговията от приключение в пресмятане променя културно-антропологическия тип на участниците в нея.* Пазарът става прогнозируем и изчисляем, свеждайки несигурността до намесата на природни случайности. Това променя и другите социални институции – възникват центрове за специализирано търговско образование, защото търговията се превръща в самостоятелна „материя”, предполагаща целенасочено изучаване, преди да бъде практикувана (Бродел). Да не говорим за растящата обществена необходимост от юристи за нуждите на неизбежно усложняващата се публична администрация; от лекари, заради потребностите на ценящите личния си живот търговци, а следователно – нарастване на нуждите от университетско образование. Превръщайки се в масово поприще, тази търговия *вече може да си позволи да не зависи от личната дарба.*

1.3. Възникване и стабилизация на *капиталовите пазари*

От казаното в предишните две точки става ясно как и защо, паралелно с процесите на поевтиняване на издръжката на търговията и повишаване на ефективността на нейната организация, мощно развитие получава и третият елемент от общия механизъм за структурно развитие на пазарните отношения – капиталовият пазар. Именно стабилизирането на световния пазар води до превръщането на капитала в *рутинна, все по-масово търсена стока*²³. Оттук и преходът от лихварство и сарафство към модерно банкерство.

Така, ако, от една страна, световната търговия е невъзможна без първоначален капитал „в свободна форма”, както обича да повтаря Маркс (а и Бродел също), то, от друга страна, именно световната търговия прави от сумата пари в наличност „капитал” в модерния смисъл на думата – инвестиционен ресурс, а не просто богатство. Същевременно, по познатите ни вече механизми, *масовизацията на достъпа до капиталовите пазари води до значително снижаване на лихвата от 20-30 % през 1500 г. до 3 % през XVII век.* Това десетократно поевтиняване на капитала логично води до повишаване на неговото търсене и по-точно – до разширяване на *инвестиционната му употреба в икономически начинания.* И поевтиняването на кредита продължава.

²³ Пословична е средновековната враждебност към лихварството от религиозно-ценностни мотиви (виж по-подробно у Вебер, Бродел, Гуревич), както и чудовищната злоупотреба на абсолютните монархии с европейските капитали (по-подробно по този въпрос може да се прочете и в книгата на Норт и Томас, но и в цитираната книга на Уолърстийн, в тритомника на Ф. Бродел, пък и във всеки учебник по стопанска история на Европа).

Още по-същественото е, че отново „*натрупването на количествени изменения* води до качествени преобразувания”, казано с езика на Хегеловата диалектическа логика (която не е нищо друго освен адекватния начин да мислим развитието). Тънкостта тук е само в допълнението, че натрупването на количествени промени води до облекчаващи процесите институционални иновации, чийто сумарен резултат е развитието. Така стигаме до най-важния момент в разгръщането на „логиката в историята”. Стигаме до т. нар. качествен скок...

Снижаването на лихвата, паралелно с процеса на поевтиняване на търговските (и транспортни) разходи, води до *качествено преструктуриране в стойността на стоките*. Задвижването на гореописания пазарен механизъм позволява нещо на пръв поглед парадоксално – трайно да *спадне значимостта на търговията като източник на богатство!* Описаният по-горе, сложно съставен от взаимноусилващи се елементи механизъм позволява цените на стоките драстично да спаднат и да се минимализират. До степен, при която те се определят почти единствено, *но чак на този етап* от флукуациите в търсенето и предлагането. Амстердамският ценоразпис се превръща в световен стандарт – да се продава на по-високи цени става практически невъзможно, на по-ниски – разорително. *Делът на т. нар. непроеизводствена себестойност спада до условия минимум, който е постижим в съответния момент.*

Тъкмо това позволява към края на XVII век изобщо *производствената себестойност на стоката да стане съществена*. С други думи от този условен момент нататък *поевтиняването* на стоките вече ще може да се търси основно в *полето на самото производство*. Едва след това ще стане възможно да бъде забелязан и въпросът за неговата ефективност. Оттам вече идва времето за търсене на решения на проблема в *организацията* на производителния труд, което води до повторното „откриване на манифактурата”. И ... отваря пътя за нахлуването на капитализма в Европа.

Но да не избързваме, защото не по-маловажни са и другите два основни компонента на механизма, пораждащ икономическо развитие.

2. Агроефектът от комерсиализацията

Основно внимание заслужава споменатата още в началото, „революция в селското стопанство”. Националното селско стопанство, попаднало в системата на световната пазарна връзка, също *се превръща в източник на растящ доход*, а не само източник на прехрана, т.е. престава да бъде натурално стопанство. Средният или по-точно казано масовият тип собственик е притежавал в Нидерландия до 10 акра земя²⁴ и тази поземлена собственост му е позволявала да просперира! Казаното би изглеждало направо чудо, особено съотнесено с българските стандарти за рентабилно земеделие²⁵, ако забравим обстоятелството, че нидерландският селянин е имал *осигурен пазар* за продукцията си и възможност за *специализация* на производството. Последната е възможна само в контекста на неограничените възможности за внос (защото само чрез него и отделният производител, и обществото като цяло могат да получат *всичко* необходимо). Но пък самата специализация е предпоставка и основен механизъм за повишаване на производителността.

Само *тази икономическа рамка ни дава обяснението за усилията към интензификация на производството и стремеж към иновации*, която е нещо съвсем

²⁴ Един акър е равен на 4 046.856 422 4 m². Т. е. средната собственост е била около 40 декара.

²⁵ У нас селянин, притежаващ до около 50 дк. земя, е минавал за малоимотен – дребен собственик, сякаш обречен на бедност. Оттук и фиксидеята за окрупняване на земята, например чрез коопериране, а не за приоритетно *комерсиализиране на селското стопанство*. Повече за стопанското положение на българските селяни и за тенденциите в неговата промяна до Втората световна война виж у Румен Даскалов (Даскалов 2005).

различно от пословичното трудолюбие на народ, свикнал да отвоюва земята си от морето. Земеделието става рентабилно, когато се освободи от ограниченията на нуждите на земеделците, т.е. когато се произвежда за печалба, а не за потребление от семейството на производителя.

Когато става дума за масова нагласа към иновативност, отново следва да се подчертае, че не става дума просто за технологични открития, а повече за адаптивност на селяните към структурната специфика на пазара²⁶. В частност – за ориентация към монокултурно производство на суровини за проходащата индустрия. Този особен характер на нидерландското земеделие обяснява *принципното съвпадение между частен и държавен интерес и в тази сфера на стопанския живот*.

3. Решаващото значение на маргиналността на провинциалната индустрия.

Същото важи и за третия, *първоначално най-незначителен*, сектор – този на индустрията. Тя се развивала предимно в провинцията и се специализирала в производството на фин текстил²⁷. Специализацията е важна, защото осигурявала на този вид производство две основни преимущества - то е скъпо като продукт и трудоемко като процес. С други думи, това производство едновременно поглъща труда на много хора, но и осигурява прехраната на тружениците – поради осигурения пазар. След 1500 г. значението на този сектор непрекъснато нараства, успоредно с развитието на трансконтиненталния пазар, поради изобилието на ресурси – евтини суровини, евтини капитали, евтина работна сила и изобилие на потребители. Особено съществено е, че това производство е било изнесено основно в дълбоката провинция от предприемчиви търговци, които по този начин са заобикаляли окопалите си във феодалната си ограниченост градски гилдии.

В резюме, тъкмо общият механизъм от трите изброени компонента, взаимодействието и взаимното усилване между трайно поевтиняващия пазар, разцвета на земеделието и възхода на децентрализираната индустрията, които са били свързани със свободния неограничен пазар, позволява на Нидерландия да стане първата страна на успелия капитализъм; първото общество, постигнало „самоподдържащ се икономически растеж” (Росту).

3.3. Откриването на интереса към производството и повишаването на производителността на труда

Като най-сложен – собствено социално-структурен, защото се отнася за структурата от междучовешки отношения в организацията на производството – и поради това „невидим”, въпросът за организацията на производствения процес се оказва сякаш „по-късен” ресурс за генериране на постоянно растяща печалба. Важното е, че именно контекстът на трайно поевтиняващата световната търговия в крайна сметка поражда интереса към самото производство, от което печалбата рядко е

²⁶ Разбира се, не подлежи на съмнение, че важен инструмент за постигане на ефективност са технологичните иновации. Но е важно да се разбере, че:

„... технологичната иновация не е изолирано явление. Тя отразява определено ниво на познанието, конкретна институционална и индустриална среда, известно наличие на умения за дефиниране и разрешаване на даден технически проблем, икономическа нагласа за постигането на разходна ефективност на съответното приложение и мрежа от производители и потребители, които да могат да предават своя опит кумулативно, натрупвайки знания посредством използване и реализация... Интерактивността на системите за технологична иновация и зависимостта им от определени „средни” за обмяна на идеи, проблеми и решения са ключови характеристики, които могат да бъдат отнесени към съвременната революция, изхождайки от опита на предишните.” (Кастелс : 2004, 47.).

²⁷ И до ден днешен използваме като готова езикова щампа „брюкселска дантела”.

надхвърляла 25-30 на сто (Бродел). (Как изобщо тя би могла да е предмет на внимание, след като търговската е била поне 10 пъти по-голяма!) *Едва сега, в контекста на историческото развитие на неограничения, постоянен трансконтинентален пазар, повишаването на производителността на труда става перспективно, а не деструктивно за самия пазар (и поради това – преследвано), както е било при локалните пазари на селскостопанска и занаятчийска продукция през цялото европейско средновековие.*

Именно тогава „идва часът“ на манифактурата – този, маргинален в условията на ренесансова Италия, *начин за организация на производствения процес* се ражда втори път за социален живот в зората на Новото време. Тъкмо защото е такъв начин за организация, който позволява *рязко повишаване на производителността на труда на човека*. А устойчивото нарастване на печалбата вече (след около 200 години пазарни, институционални трансформации) е станало зависимо именно от този фактор.

И нещо още по-важно в историческа перспектива – *разлагайки човешкия труд на отделни прости операции, манифактурата прави принципно възможно изпълнението на производствените операции не от човек, а от машина*. Ненасищаемият свободен пазар твърде скоро превръща ограничените възможности на произвеждащия човек (като сръчност, издръжливост и сила) в пречка пред потребностите на стоковото производство – както като капацитет да създава *голям обем* продукция, като способност да се *поддържа устойчив стандарт в качеството* на продукцията, така и като възможност *да поевтинява себестойността на единица продукция*. Нека се вгледаме във всеки един от детайлите.

Манифактурното производство фундаментално променя ролята и значимостта на човека в производствения процес:

Първо, при това производство се минимализира ролята на „работната сила“ в труда. В продължение на хилядолетия преди това участието на човека в производствения процес се свежда основно до употреба на „работна сила“, съизмерима с тази на работния добитък (Бродел).

Второ, манифактурата опростява трудовия процес, премахвайки важността на *сложната сръчност* като запазва целостта на процеса, пренесен в организацията на труда (като производствено предприятие), но разлагайки го на прости операции. Така – поради връзката между първото и второто – се отваря простор за нахлуването на множеството работници в производствения процес. Щом трудът е разложен на прости и относително леки операции, няма пречка пред масовото нахлуване дори на жени и деца в манифактурното производство, даже на инвалиди, както ни напомня Тофлър (Тофлър 1988). Ето как протича неизбежното превръщане на *разрастваща се маса* от хора в стокопроизводители.

Трето, процесът се *елементаризира* – разлагане на *система* от *взаимодопълнителни* операции (прости *елементи* – *взаимодопълващи се съставки на цялото*), т.е. *простотата* на стокопроизводителния труд като отделни операции е възможна само в контекста на *сложно - организираното* производство като обществен процес. Общественият характер на производството означава обаче, че хората участват в трудовия процес чрез опосредеността на отношенията *помежду им* от отношения на *частна собственост върху средствата за производство*.

Четвърто, производственият процес трябва да реши много важен проблем – как огромното число нискоквалифицирани работници да произвежда продукти със строго определени качества²⁸. Защото нито мострената, нито борсовата търговия са възможни

²⁸ Точно това е традиционен проблем пред включването на българските стоки в световен пазар – от Освобождението и до ден днешен.

без постоянно спазване на стандартите в качеството на масовата продукция. Но още по-важно е, че без стандартизация не е възможна взаимодопълнителност на множеството различни производства във всеки един сложен индустриален продукт (маратонки, автомобили, компютри и т.н).

Тъкмо поради преплитането на тези вътрешни и външни структурни причини замаяната на човека от *машини* във веригата от съставни, взаимообвързани трудови операции става практически възможна, а в контекста на търсената максимална печалба – и неизбежна. При това – безотносително към какъвто и да е филантропичен мотив (дори напрогив!).

Накратко, манифактурата се оказва толкова съществена и исторически перспективна за възхода на модерността и капитализма в частност, защото *едновременно* отваря път и за *рационална организация* на производствения процес, и за *машинизацията* му. Така по чисто практически път възниква интересът към (и съсредоточаване на вниманието върху) ефективната *организация* на производствения процес.

По никакъв начин не бива да гледаме високомерно към самородния български предприемач *от края на ХХ век*, който „на свой гръб” и на висока цена „проглежда”, т.е. открива значението на *организацията на производството* като основен източник за нарастване на богатството си²⁹. Неговите западноевропейски предтечи преди 300 и повече години също са „гледали и не са виждали”. Защото организацията на производствения процес (като ключов фактор за повишаване на печалбата) е действително невидима за очите. В известен смисъл зад гърба на предприемачите ползваните от тях манифактури постепенно изваждат на показ ролята на този особен икономически фактор за повишаване производителността на труда и поевтиняване на продукцията³⁰.

В плана на индивидуалното смислово конструиране капиталистът вече *ще е имал възможността да рационализира* в мислите си структурния ефект, *съдържащ се в принципа на манифактурата*. Но това е станало едва след като *новият мащаб на стабилната трансконтинентална търговия* вече е открил *преимущество* на *самата манифактура* като начин на производство и генератор на *нараставаща печалба*. Няма капитализъм без капиталисти, т.е. предприемачи (Зомбарт). Но не капиталистите са изобретили капитализма. Тъкмо обратното – капитализмът създава капиталистите. И е прав Уолърстийн, че *историзмът е същина на европейския модерен капитализъм*. Характерът на капитализма е в това, че той е исторически възникнал и е исторически изменящ се, поради което – от гледна точка на зрелия капитализъм – неговият генезис е обективно невидим, защото е заличен.

Заслугата на Великобритания е, че проявява възприемчивост – както готовност да *следва модела*, така и да окаже *гостоприемство* на напускалите по религиозно-политически причини нидерландски *предприемачи-протестанти*. Обединеното кралство не само последва, но и успява многократно да задмине своя първообраз поради едно решаващо обстоятелство – благоприятна институционално-нормативна среда и в частност – *институционалната гарантираност на частната собственост*

²⁹ „Откровено казано ние гледахме нещата, включително и на Запад – през 1995, 1996 до към 2001-2002 г., но не прогледнахме. Има един такъв момент – човек да гледа, но да не проглежда, да не види къде всъщност са му проблемите.[...] Това е най-важното – откриването на „ноу-хау”. От момента, в който въведем някакво “ноу-хау”, фирмата расте с часове...Дори не винаги нови продукти – в самата организация на производството има „ноу-хау”, което носи пари.” (Чалъков, 2008, с. 172; курсивът – И. Ч.).

³⁰ Едва ли е случайно, че в края на ХХ век Кастелс ще продължи да нарича източниците за повишаване на производителността на труда „енигма” (Кастелс 2004: 82).

върху интелектуалния продукт. Ефективно прилаганото патентно право действало като мощен мотивиращ фактор за продуктивната употреба на изобретателния ум. Социалната практика, с хода на десетилетията, изпитвала все по-осезателна нужда от инженерно-технологични изобретения, които да разчистват пречките пред възхода на индустриализма – били те води, газове, морски бури или други природни бариери, както и да осигуряват ресурси за този възход.

4. Заключение – методологически и практически импликации

Ходът на изложението показва как е възможно, без да има каквато и да е предварителна предначертаност – посредством вътрешните институционални иновации в механизма на трансконтиненталния пазар, този сектор на социален живот да се превръща *с нарастваща неотклонност* в генератор на модерна капиталистическа икономика. Тази цивилизационна трансформация се осъществява чрез създаване на институционалните предпоставки, които

- да стимулират човешката предприемчивост (заради нарастващата печалба);
- да я превръщат в масова (като мотивация за лично благополучие тук и сега);
- да я насочват в определена посока (към рационална организация и откривателства).

Накратко, показано бе как един специфичен пазар, поради особеностите на мащаба си и произтичащите от този мащаб вътрешни структурни трансформации, се превръща в нещо изключително важно. То е не просто „капитало-образуващ фактор”. Този ефект търговията е имала винаги. Новоевропейската трансконтинентална търговия се превръща в механизъм, пораждащ капитализма – *устойчива система от икономически структури като елемент от системата на цялостния обществен живот, които имат свойството да се саморазвиват.* На отделния предприемач остава задачата да рационализира (и предприеме) като личен проект „откритието” на западно-европейската история.

С други думи, с всичко казано по-горе, бе проследен един процес, обясняващ генезиса на капитализма по принципно различен начин от завещания ни от социологическата класика. Както от обяснението на Зомбарт, извеждащ капитализма от етоса на *предприемача*, така и на Вебер, който е анализирал в класическото си произведение *калвинизацията на духовния живот* на западноевропейеца като етосна трансформация, чийто страничен и много късен продукт е капитализмът. Да не говорим за Маркс, който поставя в основата на капитализма „експлоатацията на чужд труд” и затова свежда генезиса на капитализма до насилственото разкъсване на връзката между производител („жив труд”) и средства на труда („мъртъв труд”) чрез историческо изопачаване на процеса на „загражданията” във Великобритания.

Един друг макросоциален процес обаче е действал в абсолютно същата посока, в която са били канализирани човешките поведения, ръководени от трансцендентно мотивираните проповедници. На свой ред двата процеса – на комерсиализация на живота и на калвинизация на християнството – са били не просто успоредни и еднопосочни, а взаимно са се усилвали. Живеещите в преобладаващо *пазарна градска среда* индивиди са били по-възприемчиви към протестантството³¹, в сравнение с

³¹ Изследванията върху модернизационните процеси са показали, че в повечето национални общества, преминаващи ускорено към модерността, което винаги предполага комерсиализация на социалния живот, паралелно избуяват протестантски църкви, безотносително към това каква е била традиционната религия в съответното общество (Бъргър 1998; 2004). Протестантството дава

живеещите в условията на статичния и затворен свят на натуралното производство, където католицизмът остава стабилен. От друга страна – протестантската вяра в призванието е поддържала *ценностно*-рационално, а не *целе*-рационално про-пазарното поведение. Това е особено важно през дългите десетилетия, през които, поради собствената му неразвитост, то не би могло да създаде необходимите поведенчески мотиви за пожизнено постоянство в призванието чрез една целе-рационална аргументация. Последният акцент, който смятам за важен в приведения илюстративен анализ, е, че пазарът в неговите трансконтинентални мащаби, а не фабриката е не само историческото, но и „*логическото начало*” на *модерния тип общества*. Този въпрос има пряко отношение към практическата задача от началото на ХХI век – как да направим обществото си способно на устойчив ръст на развитие.

Така обаче намерихме и обяснение за странното обстоятелство, че досега генезисът на капитализма оставаше тайнство. Проблемът е в това, че с този въпрос се занимават основно историци и икономисти, а парадигмалните предпоставки на техните науки скриват от погледа им действителния генезис на капитализма. За историците, които като правило работят с велики личности и исторически значими събития, възникването на капитализма просто отсъства от полето на професионалния им интерес – защото, казано с езика на Вебер, то е „*дифузно и дисперсно*”; то не може да се сведе до отделно събитие или до ролята на отделни личности, защото е продукт от системното действие на социалноструктурен процес от надличностен порядък, действал повече от 3 века. По същия начин парадигмалните ограничения пречат и на икономистите – те не само не се интересуват от историческата уникалност на западно-европейския модерен капитализъм, но и разглеждат обмяната между индивиди като основна единица на икономическия анализ, няма как да видят същия този няколковековен надличностен процес на взаимодействащи си структури.

Изложеното по-горе имаше за цел, освен всичко друго, да покаже основателността в надеждите на Дюркейм, че икономическата наука, усвоявайки социологически познавателен инструментариум, ще бъде в състояние да „*преобразува и духа, от който е оживена, и методите, които практикува*”. Добре е да познаваме класиката...

Цитирана литература

1. Аврамов, Р. *Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало*. С., Фондация „Българска наука и култура”, Център за либерални стратегии, 2007, 3 тома.
2. Бродел, Ф. *Игрите на размяната*. С., ИК „Прозорец”, т. 2. от *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV-XVIII век*, 2002.
- 2000 - *Структури на всекидневието: Възможното и невъзможното*, С., ИК „Прозорец”, т. 1 от *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV-XVIII век*.
3. Бъргър, П. *Капиталистическата революция*. С. ИК „ЛИК”, 1998.
4. Вебер, Макс. *Генезис на западния рационализъм* (антология), С., ИК „Критика и хуманизъм”, 2001.
5. Даскалов, Р. *Българското общество. 1878-1939*. Том 1. Държава. Политика. Икономика; Том 2 Население. Общество. Култура. С., ИК „Гутенберг”, 2005.

легитимност на „насочената към света аскеза”, която е специфичният етос на протоикономическия субект.

6. Димитров, Г. Европейски цивилизационен процес. Избрани студии, София, Издателство на СУ „Св. Кл. Охридски”, 2011.
7. Дракър, П. *Пост-капиталистическото общество*, С., ЛИК, 2000.
8. Елиас, Н. *Що е социология?*, С., ИК „ЛИК”, 1999.
9. Кастелс, М. *Възходът на мрежовото общество*. том 1, С, ИК „ЛИК”, 2004.
10. Констан, Б. За свободата на древните, сравнена със свободата в модерните времена. // *Панорама* 1992/1-2.
11. Корнай, Я. *Социалистическата система – политическа икономия на социализма*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София, 1996.
12. Маркс, К. *Икономически ръкописи от 1857-1858 година*. Увод, Маркс, Енгелс, Съчинения, т. 23, С. Издателство на БКП, 1978.
13. Маркс, К. *Капиталът*, т. I, София, Партиздат, 1975.
14. Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономически резултати. ЛИК, София, 2000.
15. Тофлър, А. *Третата вълна*, С., ИК „Пейо Яворов”, 1988.
16. Фром, Е. *Бягство от свободата*. С., ИК. „Захарий Стоянов”, 1998.
17. Чалъков, И. и колектив. *Мрежите на прехода (Какво всъщност се случи в България след 1989 г.?)*. С., ИК „Изток-Запад”, 2008.
18. Collins, R. Market Dynamics as the Engine of Historical Change. *Sociological Theory*, Vol. 8, No. 2 (Autumn), 1990.
19. Johnson, P. *The Birth of the Modern: World Society 1815-1830*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1991.
20. Jones, E. *The European Miracle. Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, (3rd edition), Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
21. Moore-Jr., B. *Social Origin of Dictatorship and Democracy*, N.Y., 1966.
22. North, D., and Thomas, R. *The Rise of the Western World: A New Economic History*, Cambridge University Press, 1973.
23. Rostow, W. W. *How It All Began: Origins of the Modern Economy*. New York: McGraw-Hill Book Company, 1975.
24. Wallerstein, I. *Historical capitalism with Capitalist civilization*, Verso Books, London and New York, 2003.